

A PANASZ MEGFOGALMAZÁSÁNAK VÁLTOZATAI A HÉBER ZSOLTÁRKÖLTÉSZETBEN

PÉNTEK DÁNIEL GÁBOR

Károli Gáspár Református Egyetem, Hittudományi Kar, Budapest, Magyarország

ORCID: [0009-0006-0410-2890](https://orcid.org/0009-0006-0410-2890)

Absztrakt: A tanulmány motívumkritikai szempontból vizsgálja a zsoltárköltészet panaszszövegeit, kísérletet téve tartalmuk tematikus rendszerezésére, a kapcsolódó motívumok bemutatására, illetve figyelemmel arra, hogy a különböző hagyományokhoz tartozó szövegek milyen hangsúlyokkal használják a motívumegyüttest.

Kulcsszavak: zsoltárköltészet, motívum, panasz, Zsoltárok könyve, *Hódajót*.

VARIATIONS IN THE FORMULATIONS OF COMPLAINT IN THE HEBREW PSALMODY

Abstract: The paper examines texts containing lament in Hebrew psalmody from a motif-critical perspective, attempting to systematise their content thematically and to present the motifs associated with it, taking into account the emphasis placed on the motifs in the different textual traditions.

Keywords: psalmody, motif, lament, Psalter, *Hodayot*.

Fiatal kutatóink II. 93–107.

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-399-1-06>

BEVEZETÉS

A Zsoltárok könyvében – amelynek héber szövegét teljes formájában a középkori masszoréta hagyományozásból ismerjük – az egyik legjellemzőbb cselekvés a panasz kimondása. A panaszban az imádkozó a megszólított istenségnek, JHWH-nak beszéli el – panaszkodik el – szenvedéseit, nyomorúságát. A Héber Bibliában, és így különösen a Zsoltárok könyvében a panasz funkciója az, hogy rámutasson az örökölt hit és Isten ígéretei, valamint a megtapasztalt élethelyzet közötti feszültségre, és annak jóságára, szövetségi hűségére hivatkozva kérje, illetve várja JHWH közbeavatkozását.

A 2024/25-ben az Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program keretében elvégzett kutatásom során rendszereztem a héber nyelvű zsoltárköltészetben megjelenő panasszal kapcsolatos motívumokat, illetve vizsgáltam az egyes motívumok különböző megjelenései közötti különbségeket. A teljes kutatás bemutatására jelen kerekék között nincs lehetőségem, így tanulmányomban annak rövid összefoglalására teszek kísérletet. Első lépésben a kutatás módszertani kereteit vázolom, majd a vizsgált szövegtörzset körül, ezután közlöm az általam azonosított motívumok listáját, végül pedig e lista rövid értelmezését végzem el azáltal, hogy kiemelem a panaszt tartalmazó szövegek általam legfontosabbnak ítélt tartalmi és formai hangsúlyait.

FOGALMI TISZTÁZÁS ÉS SZÖVEGKORPUSZ

Tágabb kutatásaim – amelybe a jelen projekt, illetve e tanulmány is beleilleszkedik – célja az egyes irodalmi motívumok különböző nyelvi manifesztációi közötti eltérések feltérképezése és vizsgálata a héber nyelvű zsoltárköltészetben. E szövegtörzsben gyakori jelenség az, hogy egy adott motívum különböző, egymástól akár nagymértékben is eltérő nyelvi változatokban jelenik meg, annak ellenére is, hogy ezek a megjelenések egy és ugyanazon tradícióból erednek.

Az irodalmi motívum absztrakt fogalma alatt egy irodalmi szövegekben konkretizálódó jellegzetes tartalmi elemet értek, amely két vagy több toposz jelentést hordozó összekapcsolódásából áll össze (pl. „JHWH Izraelt kivezette Egyiptomból”, „a halottak nem dicsőítik JHWH-t”¹) és amely kizárólag a szövegekben megjelenő nyelvi manifesztációin keresztül idézhető fel.² A motívum fogalmának ez a

¹ Ehhez lásd Péntek Dániel Gábor: *Kiáltás a mélységből. Alvilágkép a zsoltárköltészetben*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2024, 145–165.

² A módszertani kérdésekhez jó alapot jelent: Natascha Würzbach: Theorie und Praxis des Motiv-Begriffs. Überlegungen bei der Erstellung eines Motiv-Index zum Child-Korpus, *Jahrbuch für Volksliedforschung*, 38. Jahrg., 1993, 64–89.

definíciója eltér attól, mint ami a *Wörterbuch alttestamentlicher Motive* című 2013-as kiadványban jelenik meg,³ amely egyes irodalmi toposzokra, illetve témákra fókuszál. A motívumok egyes megjelenései a zsoltárköltészetben gyakran viszonylag szilárd nyelvi formát ölthetnek, amit a költők és írnokok az irodalmi tradícióból vehettek át, azaz formulákról beszélhetünk.⁴ Ezeknek az átvételeknek a mértéke jelentős is lehet, és noha ennek a jelenségnek a kutatása általában nagyobb narratív szövegegységekre koncentrál,⁵ a zsoltárirodalom esetében is gyümölcsözőnek látszik ennek vizsgálata. Hangsúlyozandó azonban az is, hogy más esetekben a motívumok nem ennyire szilárd nyelvi formában jelennek meg a vizsgált szövegekben.

A héber nyelvű zsoltárköltészetként megnevezett szövegkorpuszba az alábbi – hagyományozódás szempontjából eltérő kontextusból származó szövegeket – sorolom:

a) A maszoréta Zsoltárok könyve.

b) Zsoltárok a maszoréta héber szövegben a Zsoltárok könyvén kívül (pl. Ex 15,1–21, 1Sám 2,1–10, Jón 2,3–10 stb.).

c) További, a maszoréta szövegen kívül, héber nyelven hagyományozott zsoltárok egyrészt a holt tengeri tekercsek között (pl. 11Q5, *Berakhót*, *Hódajót* [elsősorban 1QH^a], *Sirof Olat ha-Sabbat* [4Q400–407, 11Q17, Mas1k]); másrészt pedig Ben Szira könyvének ún. B kéziratán [Ben Szira 51,1–12, 51,12a–o].

d) Olyan fordításban (*Septuaginta*, *Pesitta*) hagyományozott zsoltárok, amelyek valószínűleg héber alapszövegre vezethetőek vissza.

A kizárólag ókori fordításból ismert zsoltárok esetében a kutatás fókuszában azok rekonstruált, illetve rekonstruálendő héber szövege áll.

A panasz – ahogyan fentebb megállapítottuk – a Zsoltárok könyve egyik központi motívumegyüttese. Ez a megállapítás a zsoltárköltészet egészére azonban már nem terjeszthető ki: a Héber Biblia narratív és prófétai könyveiben elsősorban hálaadó és dicsőítő hangvételű zsoltárimádságokat olvashatunk, Qumránból pedig ugyan ismerünk olyan zsoltártekercseket, amelyeken panaszt

³ Michael Fieger – Jutta Krispenz – Jörg Lanckau (Hgg.): *Wörterbuch alttestamentlicher Motive*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013.

⁴ A Zsoltárok könyvében megtalálható formulák jól használható listáját adja Robert C. Culley: *Oral Formulaic Language in the Biblical Psalms* (Near and Middle East Series 4), Toronto, University of Toronto Press, 1967.

⁵ Ehhez: David M. Carr: *Writing on the Tablet of the Heart. Origins of Scripture and Literature*, Oxford, Oxford University Press, 2005., vö. Michaela Bauks: *Intertextuality in Ancient Literature in Light of Textlinguistics and Cultural Studies*, in Michaela Bauks – Wayne Horowitz – Armin Lange (eds.): *Between Text and Text: The Hermeneutics of Intertextuality in Ancient Cultures and Their Afterlife in Medieval and Modern Times* (JAS 6), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 27–46.

is tartalmazó zsoltárokat találunk, azonban a tekercsek saját – azaz más hagyományozási kontextusból nem ismert – anyaga meglepően kevés panaszelemet tartalmaz. Ide sorolható a 4Q501,4–5, amely az ellenségek támadása miatt fogalmaz meg panaszt; a 4Q507 frg. 1,2–3, ahol az imádkozó bűne miatt panaszodik, továbbá a 4Q179 frg. 1. Col. 1–2, frg. 2., ahol az imádkozó Jeruzsálem elpusztításának eseményével kapcsolatban – a Siralmak könyvéhez hasonlóan – Isten haragja és büntetése miatt viszi panaszát az Örökkévaló elé; továbbá a *Hódajót*-tekercsek néhány szakasza (pl. 1QH^a Col. 10,23–24, 12,7–9, 13,19, 13,33–38) – itt az imádkozó panaszának jellemző témája az emberi mulandóság; megemlíthető még a 4Q504 tekercs, amelyben több, az üdvőtörténettel kapcsolatos panaszelem is megjelenik, azonban már az istendicséret kontextusában.

PANASZ A ZSOLTÁRKÖLTÉSZETBEN

Ha a panasz zsoltárköltészetben való megjelenését kívánjuk vizsgálni, még mindig kíváló kiindulópontot jelent Hermann Gunkel leírása a panaszének *Gattung*járól,⁶ azzal a megjegyzéssel, hogy jelen keretek között a panaszt nem mint irodalmi műfajt, hanem mint irodalmi motívumegyüttest, illetve mint egy adott műfajkomplexumban jellemzően megjelenő beszédmódot kívánom vizsgálni. Ez a megkülönböztetés abból a módszertani megállapításból következik, hogy kutatásaimban a szövegek tartalmi-tematikus vizsgálatát végzem el. A panasz nyelvi megjelenése szétfeszíti a műfaji korlátokat; egyrészt a Gunkel által meghatározott panaszének *Gattung*nak is vannak más tartalmi elemei (Isten megszólítása, könyörgés, hálaadásra tett fogadalom, stb.), másrészt pedig más műfajok is tartalmazhatják a motívumegyüttest (pl. a hálaadó énekek idézik az imádkozó korábbi panaszát).

A zsoltárköltészetben megjelenő panasz okait általában a következőképpen szokták kategorizálni a szakirodalomban:

1. az ellenségek tettei és szavai;
2. JHWH/Isten „rejtőzése” vagy támadása;
3. az imádkozó szenvedése (betegség, bűn, halálfélelem, stb.).⁷

⁶ Hermann Gunkel – Joachim Begrich: *Einleitung in die Psalmen. Die Gattungen der religiösen Lyrik Israels*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1933, 117–139, 172–265. Magyar nyelven újabban Kovács Enikő Hajnalka disszertációja íródott formakritikai nézőpontból: Kovács Enikő Hajnalka: *Egyéni panaszénekek a Zsoltárok könyvében*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2024.

⁷ Pl. Bernd Janowski: *Anthropologie des Alten Testaments. Grundfragen – Kontexte – Themenfelder*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2019, 483. A német szakirodalomban: *Gott-Klage, Feind-Klage, Ich-Klage*. Tanulmányomban ezzel a kategorizálással élek, ugyanakkor úgy látom, hogy a konkrét szövegek tartalma ezt időnként szétfeszíti, és egy precízebb rendszerezés kívánatos lenne.

Ez a kategorizálás jó alapot jelent a szöveganyag rendszerezéséhez, azzal a megjegyzéssel, hogy a harmadik kategóriába (*Ich-Klage*) sorolható szövegek általában kapcsolatot látnak az imádkozó szenvedése és JHWH, illetve az ellenségek tettei között, tehát magának a szenvedésnek és a különböző „tüneteknek” JHWH vagy az ellenségek cselekedetei, illetve szavai adják a hátterét.

A következőkben közlöm a zsoltárok panaszt tartalmazó részleteinek tematikus rendszerezését, amely a teljes héber nyelvű zsoltárköltészethez készülő motívumindex vonatkozó részeinek elkészítéséhez is jó alapot nyújt.

Ellenségek miatt mondott panasz

1. *Panasz amiatt, hogy az ellenségek sokan vannak:* Zsoltárok 3,2, 25,19, 38,20–21, 56,3, 69,5, 118,10–13

2. *Az ellenségek gonosz/gyalázkodó szavakat mondanak:* Zsoltárok 4,3, 5,10, 10,3–11, 12,2–3, 31,12, 35,11–16, 35,20–21, 36,2–5, 41,7, 44,14–17, 52,3–6, 58,2–6, 64,4–7, 83,3, 89,52, 102,9, 109,2–5, 119,23, 123,3–4, 140,2–4, továbbá talán 140,6 (vö. SalZsolt 12,2–3, Jób 17,2–8, 30,1–15)

3. *Az ellenségek szavainak idézése:* Zsoltárok 3,3, 10,4, 10,11, 11,1, 13,5, 14,1, 22,8–9, 31,14, 41,6, 41,8–9, 42,4, 42,11, 53,2, 71,10–11, 74,8, 115,2, továbbá talán 109,6–19

4. *Az ellenségek támadása az imádkozóra:* Zsoltárok 3,2, 7,13–17, 10,2, 11,2–3, 13,3, 17,10–12, 22,13–19, 27,12, 35,20–21, 38,13–15, 42,10, 43,2, 54,5 (vö. 86,14), 55,4, 55,7–9, 55,10–12, 56,2–3, 56,6–7, 57,5, 59,4–5, 59,7–8, 59,15–16, 62,4–5, 69,21–22, 74,4–7, 79,4, 83,3–9, 86,14, 94,3–7, 119,21, 119,23, 119,51, 119,53, 119,61, 119,69–70, 119,84–87, 119,95, 119,110, 119,115, 119,118–119, 119,121–122, 119,136, 119,139, 119,150, 119,157–158, 119,161, 129,1–3, 137,1–7, 143,3, Jeremiás siralmi 3,46–54, 5,2–18, 4Q501,4–5, 1QHódajót^a Col. 10,23–24, 12,7–19, 13,19, 17,21–22 (vö. 1Makk 2,7–13, 3,50–53, SalZsolt 2,1–11, Jób 16,10)

Egyébiránt magának a „panasz” fogalmának alkalmazhatóságát is vitathatónak látom. Korábban magam is más meghatározással éltem, amikor a hasonló tartalmi elemeket a „szorongattatás” megnevezéssel illetem: Péntek: *Kiáltás a mélységből*, 53–54. A társtudományokhoz való kapcsolódás miatt átgondolandó lehet a trauma fogalmának használhatósága is. Ehhez magyarul: Németh Áron: Trauma-hermeneutika és ószövetségtudomány. Kutatástörténeti pillanatkörkép, in Benyik, György (szerk.): *Bibliai hermeneutika, avagy a bibliai szövegértelmezés változatai*. 33. Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia, Szeged, 2022. augusztus 23–25., Szeged, Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia Alapítvány, 2024, 799–817. Jelen tanulmányomban a protestáns biblia tudomány hagyományaihoz kötődve megmaradok a hagyományos fogalom használatánál, azonban a készülő motívumindex esetében átgondolandónak tartom annak lecserélését vagy szűkebb használatát.

5. *Barátai elhagyják az imádkozót*: Zsoltárok 31,12–14, 38,12, 41,10, 55,13–15, 55,21–22, 69,8–13, 69,21–22, 88,9, 88,19, 109,25, 142,5 (vö. Jób 16,20–21, 19,13–20)

6. *Panasz a bűnösök jó sorsa miatt*: Zsoltárok 73,3–12 (vö. Jer 12,2–4)

7. *Az ellenség állatokhoz való hasonlítása*: Zsoltárok 7,3, 10,9–10, 17,12, 22,13–14, 17,21–22, 40,4, 57,5, 58,7, 59,7, 15–16, 1QHódajót^a Col. 13,10–14

8. *Az ellenségek „kitátják szájukat” az imádkozó ellen*: 22,14, 35,21, Jeremiás siralmi 2,16, 3,46 (vö.: Jób 16,10)

9. *Az ellenségek azt mondják az imádkozónak, hogy* נִסְתָּר נִסְתָּר⁸: Zsoltárok 35,21, 35,25 (vö. 40,16, 70,4) Helyesen:

Az imádkozó Isten elleni panasza

10. *Kérdés JHWH/Isten rejtőzéséről*: Zsoltárok 10,1, 13,2, 22,2–3, 42,10, 43,2, 44,25 (vö. 69,8–10), 74,1, 74,9–11, 77,8–10, 79,5, 80,5, 80,13–14, 88,15, 89,47, 119,82, Habakuk 1,2–4, Jeremiás siralmi 5,20,22 (vö. Ézs 40,27, 63,17, Jer 14,19)

11. *Kijelentés JHWH/Isten rejtőzéséről*: Zsolt 44,10–17, 44,23, 60,3–5, 77,4–7, 89,39–50, Jeremiás siralmi 3,43–45, Ézsaiás 49,14

12. *Könny mint étel vagy ital*: Zsoltárok 42,4, 80,6, 102,10–12, 1QHódajót^a Col. 13,33–38

13. *Isten elszakít a baráttól*: Zsoltárok 88,19, Jób 19,7–20 (vö. Jób 23,16–17)

14. *Isten ellenséget hoz az imádkozóra*: Zsoltárok 44,10–17, 60,3–5, 66,10–12, 80,7, 80,14, 89,39–50 (vö. Judit 9,3–5, Jób 16,6–17)

15. *Panasz JHWH/Isten haragja miatt*: Zsoltárok 38,3–4, 88,7–9, 88,16–18, 90,3–11, JSir 1, 2, 4Q179 frg. Col. 1–2, frg. 2., (vö. JSir 1–5, kül. 4,11, továbbá Gen 4,13, Ex 32,11, Jób 6,2, Jer 3,5, valamint 4Q504, ahol több panaszmotívum jelenik meg az üdvtörténettel kapcsolatban, de az istendicséret kontextusában)

16. *JHWH/Isten hullámai elérik az imádkozót*: Zsoltárok 42,8, Jónás 2,4

17. *Isten támadása az imádkozó ellen*: Ézsaiás 38,11–14, Jónás 2,4–7, Jeremiás siralmi 3,1–17, (vö. Jób 30,16–23)

Az imádkozó önmaga miatti panasza

18. *Panasz az imádkozó „szegénysége” miatt*: Zsoltárok 25,16, 40,18, 70,6, 86,1, 88,16, 109,22 (vö. 109,16, 116,10)

⁸ Nem teszek kísérletet a héber kifejezés meghatározására, minden bizonnyal egy indulatszó lehet. Egeresi László Sándor szerint „öröm kifejezésére szolgáló hangutánzó szó”. Egeresi László Sándor: *Bibliai héber–magyar szótár*, Budapest, 2022, 146. Ha elfogadjuk ezt a meghatározást, akkor azt mondhatjuk, hogy e kontextusban a gúny kifejezésére szolgálhat.

19. *Panasz az imádkozó betegsége, bánata, elerőtlenedése miatt:* Zsoltárok 6,3–4, 6,7–8, 13,3, 31,11, 38,6–9, 38,11, 42,7, 61,3, 69,4, 77,4, 102,4–9, 102,24, 109,22–25, 119,20, 119,28, 119,123, 119,131, 143,4, 1QHódajót^a Col. 13,33–38, 16,15–16, 16,27–38, 17,2–6, 18,35–38 (vö. Jób 30,17)

20. *Panasz az imádkozó közeli halála miatt:* Zsoltárok 6,6, 18,5–6, 44,26, 69,2–4, 88,4–6, 116,3, 119,25, Ézsaiás 38,11–14 (vö. Jer 10,19–22), Jónás 2,4–7, 1QHódajót^a Col. 14,25–27, 15,4–9, Sirák/Ben Szira 51,6–7 (vö. halálvágy: 1Királyok 19,4, Jeremiás 20,14–18, Jób 3,3–26, Tóbit 3,6)

21. *Panasz az ember halandó volta miatt:* Zsoltárok 39,6–7.12b.13b, 89,48–49, 103,15–16, 119,19, 1QHódajót^a Col. 5,30–33, 7,34, 11,24–37, 18,7, 18,14, 19,21–25, 20,27–31, 1Kronikák 29,14–15 (vö. Jób 9,25–10,22, 13,23–28, 7,1–21, 14,1–22, 16,22)

22. *Panasz az ember kicsinysége miatt:* Zsoltárok 22,7, 119,141

23. *Panasz szorongatottság, félelem miatt:* Zsoltárok 55,7–9, 119,143

24. *Panasz az imádkozó bűne miatt (bűnvallás):* Zsoltárok 38,5, 39,12a, 40,13, 51,5–7, 119,176, 130,3, 4Q507 frg 1,2–3, 4Q381 frg. 33, 9–10,⁹ 1QHódajót^a Col. 12,30–36, (vö. Ezsd 9,6–15, Neh 1,5–11, 9,6–37, Dán 9,5, Ézs 59,10–15, 64,5–6, Manassé imája 9–10.12¹⁰, Tób 3,3–4, Bárúk 1,15–2,12.24 – 35)

TARTALMI ÉS FORMAI HANGSÚLYOK A ZSOLTÁROS PANASZÁBAN

A Zsoltárok könyvében az imádkozó a Zsoltárok 3,2-ben szólítja meg először JHWH-t, és ezt egy jellemző panasztartalommal (és -formával) kezdi, azt megfogalmazva, hogy szorongatói, ellenségei, az ellene támadók sokan vannak: „JHWH, milyen sokan vannak ellenségeim, sokan állnak fel ellenem.”¹¹ Az ellenségek és az imádkozó gyűlöldői miatt mondott panasz számos további szakaszban jelenik meg, utalva az ellenségek hazug, igaztalan voltára (Zsolt 38,20–21, 69,5), illetve kegyetlenségére (25,19).

Az ellenségek támadásának egyik formája a Zsoltárok könyvében az, hogy gonosz, gyalázkodó szavakat mondanak az imádkozónak: a Zsoltárok 4,3 (szónoki?) kérdéseket fogalmaz meg az ellenségek gyalázkodása miatt, az 5,10 szerint pedig a gyalázkodóknak „nyitott sír a torka”, illetve „nyelvük sima dolgokat”¹²

⁹ Ehhez lásd Zsengellér József: *Manassé imája – Egy bibliai apokrif karrierje* (Lectio Divina 25), Bakonybél–Budapest, Szent Maurícius Monostor – L'Harmattan, 2021, 38–49.

¹⁰ Ehhez lásd Zsengellér: *Manassé imája*, 68–80, különösen 75–79.

¹¹ Tanulmányomban az idézett forrásszövegeket minden esetben saját fordításomban közlöm.

¹² Az ezt kifejező קלל gyök a qumráni szövegekben (CD Col. 1,18, 1QH^a Col. 10,15.32, 12,7.10.14–16, 4Q184 17, 4Q185 Col. 2,14, 4Q163 frg. 23 Col. 2,10, 4Q177 Col. 2,4, 4Q169 frg. 3–4. Col. 1,2.7,

beszél”. A „feltátották rám szájukat” formula több alkalommal is megjelenik a szövegekben, azonban nem egységes jelentéssel: amíg a Zsoltárok 22,14-ben egy állatmetaforában fordul elő, és az ordító oroszlán támadására utal, a Zsoltárok 35,21-ben a gúnyolódó, ellenséges szavak bevezetőjévé válik e formula: „Kiszélesítették ellenem szájukat, azt mondták: „*hea-hea*, látták szemeink.”

Számos zsoltár idézi az ellenségek szavait, akik elsősorban azzal kapcsolatban tesznek gúnyos megállapításokat, hogy Isten nem jön segítségére az imádkozónak, elhagyta őt (pl. Zsolt 3,3, 13,5, 22,8–9, 42,4.11). Ezen túllép a Zsoltárok 10,4, 14,1 és 53,2, amelyekben a gonoszok (illetve az utóbbi két helyen a ’bolond’ – נָהָן) az isteni igazságszolgáltatást, sőt Isten létezését is kétségbe vonják.

Gyalázkodó szavaknál is gyakrabban olvashatunk az ellenségek erőszakos támadásáról. E támadás leírásához gyakran állatmetaforák is kapcsolódnak: Zsoltárok 7,3, 10,9–10, 17,12, 22,14.22, 57,5, 58,7 szövegében az ellenség oroszlánként, a 22,13.22-ben bikaként, 22,17.21, 59,7.15–16-ban kutyaként jelenik meg, a 140,4 pedig az ellenség szavaival kapcsolatban használja a kígyómetaforát: „Éles a nyelvük, mint a kígyóé, ajkuk alatt viperaméreg van.” Ellenségekkel kapcsolatos állatmetafora az 1QHódajót^a Col. 13,10–14 szövegében is megjelenik, ahol a beszélő ellenségeit zsákmányra leső oroszlánokhoz hasonlítja. Az ellenségek tetteleges támadásának motívuma mind az egyéni (pl. Zsolt 10,2, 11,2–3, 13,3), mind pedig a közösségi (74,4–7, 79,4, 83,3–9) könyörgő imádságokban gyakori. Érdekes hangsúllyal jelenik meg a motívum a Zsoltárok 7,13–17 és 94,3–7 szöveghelyeken, amely zsoltárokból az imádkozó igaz bíróként szólítja meg JHWH-t, és azért könyörög nála, hogy ítélkezzen támadói fölött.

Az ellenség miatt mondott panasz egy tartalmi szempontból egyedülálló változata jelenik meg a Zsoltárok 73,4–12-ben, ahol az imádkozó a bűnösök jó sorsa miatt fogalmaz meg panaszt. E panasz szerint a bűnösök kimaradnak minden szenvedésből, nincs büntetése gyalázkodó szavaiknak és gyalázatos tetteiknek. E zsoltár második fele (17kk) megválaszolja ezt a panaszt: a bűnösök végül elnyerik méltó büntetésüket, az igaz imádkozó viszont azt is megérti a szentélyben, hogy ő örökké közösségben lehet Istennel (23–26).

Az ellenségek miatt mondott panasz egy másik jellemző motívuma az, hogy a barát ellenséggé válik: a barátok elhúzódnak az imádkozótól az őt ért csapások miatt (Zsolt 38,12, 69,9, vö. 109,25, 142,5), gyalázzák őt (55,13–15.22), vagy akár rá is támadnak (41,10, 55,21), más szakaszok szerint pedig JHWH távolítja el az ismerőseit a panaszt megfogalmazótól (88,9.19).

2,2.4, 3,3.6) új kontextusban jelenik meg: „a sima dolgok keresői” a szövegekben megszólaló közösséggel szemben álló, ellenséges vallási csoport. Ehhez lásd Shani L. Berrin: *Pesher Nahum Scroll from Qumran – An Exegetical Study of 4Q169* (STDJ 53), Leiden–Boston, Brill, 2004, 91–99.

Ez utóbbi téma már tovább is vezethet minket a JHWH miatt megfogalmazott panaszhoz. Már az ellenség elleni panasz esetében is láthattuk, hogy a panasz gyakran kérdés formájában fogalmazódik meg. Ezzel a formával találkozhatunk a JHWH/Isten miatt mondott panasz esetében is. Több zsoltár is kérdéssel fordul JHWH-hoz/Istenhez; azt kérdezve, hogy miért, illetve meddig marad távol (קח – Zsolt 10,1), rejtje el arcát (סתר פנים – Zsolt 13,1, 44,25, 88,15) az imádkozó elől, rejtőzik el előle (סתר nifal – Zsolt 89,47), feledkezik el róla (שכח – Zsolt 13,2, 42,10, 44,25, 77,10), veti meg őt (זנח – Zsolt 43,2, 74,1, 77,8, 88,15), illetve nem válaszolja (ענה – Zsolt 22,3) meg imádságát.

JHWH távollétével vagy az imádkozó ellen tett cselekedeteivel kapcsolatban az imádkozó gyakran fogalmaz meg állításokat is a közösség szenvedéseit felsorolva (Zsolt 44,10–17.23, 60,3–5, 77,4–7, 89,39–50, JSir 3,43–45). Egyéni imádságokban a kijelentő forma nem jelenik meg. E szakaszokban Isten rejtőzése gyakran összekapcsolódik azzal a motívummal is, miszerint Isten ellenségeket – más népeket – hoz népére (Zsolt 44,10–17, 60,3–5, 66,10–12, 80,7, 80,14, 89,39–50). Ennek a témának egy egyedülálló megjelenésével találkozhatunk a 44. zsoltárban, ahol az imádkozó vádat is megfogalmaz Istennel szemben, az imádkozó közösség magát viszont hűségeseznek látja Istenhez és a szövetséghez: „Mindez ránk jött, de nem feledkeztünk meg rólad, nem tértünk el szövetségedtől. Nem szakadt el tőled szívünk, lépteink nem tértek le utadról.” (Zsolt 44,18–19)

Három zsoltár a „könny mint étel vagy ital” metaforával írja le a panasz intenzitását. A Zsoltárok 42,4 egy kérést fogalmaz meg: „Könnyem volt a kenyerem éjjel és nappal, amikor mondták nekem egész nap: hol van a te Istened?” A metafora a Zsoltárok 80,6-ban eltérő hangsúllyal jelenik meg, e szakasz szerint Isten maga itatja könnyekkel az imádkozót: „Könny-kenyérrel etetted őket, harmadnyi könnyel (mértékegység?) itattad őket!” A könnymetafora itt egyrészt Isten rejtőzésére, másrészt pedig az Isten által a nép ellen felhozott ellenségekre utal. A Zsoltárok 102,10 így szól: „Mert hamut ettem, mintha kenyér lenne, italomat könnyel kevertem.” Ez a megfogalmazás könnyebben érthető, hiszen itt a könny italként jelenik meg, ételként pedig egy másik gyásszal kapcsolatos metafora, a hamu képe jelenik meg. A könnyek sokasága itt Isten haragjának a következménye. A metafora megjelenik az 1QHódajót^a 13,35–36 szövegében is, e szöveghely – meglátásom szerint – mind a Zsoltárok 80,6, mind a 102,10 szövegére épít.¹³ A Hódajót e részletére még visszatérek jelen áttekintés végén.

¹³ Az utóbbi kapcsolat részletes tárgyalása: John Elwolde: The Hodayot's Use of the Psalter: Text-Critical Contributions (Book 4: Pss 90–106), in George J. Brooke – Daniel K. Falk – Eibert J.C. Tigchelaar (eds.): *The Scrolls and Biblical Traditions. Proceedings of the Seventh Meeting of the IOQS in Helsinki* (STDJ 103), Leiden–Boston, Brill, 2012, 65–87, ebben 76–77.

Isten haragja miatt más zsoltárok is megfogalmaznak panaszt (Zsolt 38,3–4, 88,8.17). Ennek a témának a leggazdagabb kidolgozása a Zsoltárok 90,3–11-ben olvasható. Megjegyzendő, hogy több, nem zsoltárirodalomhoz tartozó szövegben is megjelenik Isten haragja miatt mondott panasz a héber Bibliában (Gen 4,13 – Káin történetében, Ex 32,11 – az aranyborjú-történetben, Jób 6,2, Jer 3,5).

Kevés olyan szakasz van, amely Isten közvetlen, tevőleges támadásáról beszél panasz formájában, tehát ahol nem arról van szó, hogy Isten támadása az imádkozó ellenségeinek felvonultatásán keresztül jelenik meg. A Zsoltárok könyvében a 42,8 tartozik ebbe a sorba, amely arról beszél, hogy „Isten minden habja és hulláma” szorongatja az imádkozót. Ennek a szakasznak a közvetlen szöveges párhuzama olvasható Jónás imájában (Jón 2,4). JHWH támadása részletesebb leírásaival találkozhatunk Jónás és Ezékiás imájában (Jón 2,4–7, Ézs 38,11–14) Jónás hal általi elnyeletése, illetve Ezékiás betegségének kontextusában.

Az imádkozó saját személyes állapotára reflektáló panaszának a legegyszerűbb formája egy nominális mondat: „Nyomorult vagyok” (אֲנִי עָרֵב – Zsolt 25,16, 88,16), amelynek kéttagúvá bővített formája még gyakrabban fordul elő a szövegekben: „Nyomorult és szegény vagyok” (אֲנִי עָרֵב וְעָנִי – Zsolt 40,18, 70,6, 86,1, 109,22).¹⁴ E tartalomnak egy nyelvi variációját láthatjuk a Zsoltárok 116,10 szövegében, ahol az imádkozó nyomorúságát az אֲנִי עָרֵב ragozott igealak fejezi ki: „nagyon nyomorult vagyok”.

Az én-panasz témája leggyakrabban az imádkozó betegsége, bánata és elerőtlenedése. A szövegek jelentős részében e három téma nehezen választható el egymástól, erre példa a 6. zsoltár 3–4.7–8 verseinek a panasz is, ahol egyaránt megjelennek a betegség és erőtlenség, valamint a bánat képei:

Könyörülj, JHWH, (*könyörgés*)

mert elsorvadok, (*panasz*)!

Gyógyíts meg, JHWH, (*könyörgés*)

mert megrettentek csontjaim. (*panasz*)

És lelkem nagyon retteg, és Te, JHWH meddig [nem jössz segítségemre]? (*panasz*)

[...]

Kimerültem sóhajtozásomban, sírással áztatom egész éjjel ágyamat, könnyekben mosom fekvőhelyem.

Elhomályosodott szemem a bosszúságtól, megtört minden ellenségem miatt. (*panasz*)

E zsoltárban az isteni harag következményeként jelennek meg ezek a tünetek, azonban a Zsoltárok 31,11-ben az imádkozó már bűneire is utal. A Zsoltárok

¹⁴ Klaus Seybold: *Poetik der Psalmen*, Stuttgart, Kohlhammer, 2003, 274–276.

69,4 pedig testi tünetek sokaságát sorolja fel: „Elfáradtam kiáltozásomtól, kiszáradt torkom, megvakultam, Istenre várva.”

A Zsoltárok 102,4–9 gazdag állatmetaforákban, e zsoltár azonban az imádkozó saját gyengeségének, betegségének leírásakor hasonlítja magát különböző pusztában élő, a papi és deuteronomiumi törvény által tisztátalannak tekintett madarakhoz (102,7, vö. Lev 11,17–18, Deut 14,16–17). Itt talán az imádkozó madarakhoz való hasonlósága abban gyökerezik, hogy bár azokhoz hasonlóan hangosan kiált, nem reméli, hogy bárki meghallja jajgatását, ahogyan azok sem számíthatnak meghallgatásra a pusztában.¹⁵ Ezt az elkeseredett állapotot természetesen egészen új fénybe állítja majd a zsoltár második fele (Zsolt 102,12–23.26–29).

A Zsoltárok 102,4–9 panaszának kezdőpontja az imádkozó mulandósága: „Füstben múlnak el napjaim”. Az ember halandó volta miatti panasz más helyeken is megjelenik a Zsoltárok könyvében (Zsolt 89,48–49, 103,15–16, 119,19), igazán központi helyét viszont a qumráni *Hódajót* kompozíciójában találja meg (1QH^a Col. 5,30–33, 7,34, 11,24–37, 18,7, 18,14, 19,21–25, 20,27–31), amelynek a halandó, „sárból gyúrt” ember és az örökkévaló Isten közötti kontraszt az egyik vezérmotívuma. A zsoltáirodalmon kívül pedig Jób könyvében gyakori (pl. Jób 7,1–21, 14,1–22, 16,22) a mulandóság témája.

A Zsoltárok könyvében az emberi halandóság miatti panaszról gyakrabban olvashatunk olyan szakaszokat, ahol az imádkozó közeli halálával kapcsolatban fogalmaz meg panaszt. A Zsoltárok 6,6 az imádkozó fentebb bemutatott halálos betegségével kapcsolatban teszi meg ezt, a Zsoltárok 44,26 pedig a közösségi panasz megfogalmazásakor nyilvánvalóan metaforikus értelemben beszél.

A Zsoltárok 22,7 az imádkozó kicsinységével, ön-alacsonyító tartalommal használ egy állatmetaforát (ami a halál kérdésével is kapcsolatban áll), magát féregnek (חֲלָצִית) nevezve. Ez a kifejezés a Qumránban, pl. a *Hódajót*-ban (1QH^a Col. 14,37 19,15), illetve a Zsoltárok 102,18 11Q5 tekercsen szereplő verziójában – meglátásom szerint – a holttestre vonatkozik. Hasonló tartalom jelenik meg a Zsolt 119,141-ben is: „Kicsiny vagyok és megvetett...” Néhány szakasz az imádkozó szorongatottságáról és félelméről beszél: a Zsoltárok 55,7–9 a galamb

¹⁵ Az értelmezők többsége ezzel szemben az említett madarak tisztátalansága felől szokta értelmezni e szöveghelyet: pl. Nancy L. deClaissé-Walford – Rolf Jacobson – Beth LaNeel Tanner: *The Book of Psalms* (NICOT), Grand Rapids – Cambridge, Eerdmans, 2014, 752; Bernd Janowski: Das erschöpfte Selbst. Zur Semantik der Depression in den Psalmen und im Ijobbuch, in Johannes Schnocks (Hg.): „Wer lässt uns Gutes sehen?” (Ps 4,7). *Internationale Studien zu Klagen in den Psalmen. Zum Gedenken an F.-L. Hossfeld* (HBS 85), Freiburg, Herder, 2016, 95–143, ebben 131–132.

képét használja az ellenségeitől rettegő imádkozóra, a Zsoltárok 119,143 pedig az imádkozó szorongattatott helyzetére utal a צַר és מַצִּיק kifejezések használatával.

A zsoltárköltészetben az én-panasz időnként az imádkozó bűne miatt szólal meg (Zsolt 38,5, 39,12, 40,13, 51,5–7, 119,176, 130,3). Ahogyan Claus Westermann megállapította, a zsoltároknál későbbi imádságokban a panaszt teljesen fel is váltotta a bűnvallás.¹⁶ Jelen tanulmányban ezt az észrevételt inkább úgy fogalmaznám meg, hogy a panasz a Zsoltárok könyvének mint kompozíciónak sajátossága a zsoltárirodalmon belül, és ez a motívumegyüttes más forrásokban nem, vagy kisebb hangsúllyal jelenik meg; ugyanakkor, viszont amikor a zsoltárköltészet formanyelvét elsősorban üdvtörténeti tematikájú imádságok használják, ez egyértelműen a panasz hangjának elhalkulásához és a (közösségi) bűnvallás felerősödéséhez vezet.

E gondolatmenetet követve a következőkben néhány példát szeretnék felsorolni olyan szövegekre, amelyek a panasz nyelvi formáját alkalmazzák, de egy teljesen új kontextusba illesztik azt. Ilyen szakaszokat – ahogyan ezt látni is fogjuk – magában a Zsoltárok könyvében is találhatunk, a 22×8 vers hosszúságú Tóra-zsoltár, a 119. zsoltár például következetesen az alábbiakban vázolt szerkesztési elvet alkalmazza.

Számos zsoltár pusztá panasz helyett új – pozitív – teológiai tartalmat kíván kifejezni – még a panasz nyelvének használatán keresztül is. Erre példa a Zsoltárok 118,10–13, amelynek első három sora ugyanazt a refrént ismétli meg, ezzel mintegy megválaszolva az előző félsorban olvasható panaszt:

Minden népek körülvettek – JHWH nevében levágom őket!

Körbevettek, körül is vettek – JHWH nevében levágom őket!

Körbevettek, mint a méhek, kialszanak, mint az égő tüskebokrok – JHWH nevében levágom őket!

Kegyetlenkedtek, hogy elessem – de JHWH megsegített engem!

Itt a panasz nyelvi formájára mondatonként válaszol a JHWH-ba vetett bizalom megvallása.

A 119. zsoltár számos versében hasonló formával találkozhatunk, erre példa e zsoltár 51. verse: „Kevélyek gúnyolnak engem erősen – a Te Tórádtól nem hajolok el.”, ahol a zsoltáros azt fejezi ki a panaszformulák idézésén keresztül, hogy minden körülmény között hűséges marad a JHWH-tól kapott Tórához.

¹⁶ Claus Westermann: Struktur und Geschichte der Klage im Alten Testament, ZAW Band 66, 1954/1, 44–80, ebben 74–75. Ettől eltérő perspektívát képvisel, és a bűnvallást is a panasz jelenségén belül értelmezi: Michael Ehrmann: *Klagephänomene in zwischentestamentlicher Literatur* (BEAT 41), Frankfurt am Main – Berlin – Bern, Peter Lang, 1997, 226.

Ehhez hasonló a qumráni *Hódajót*-tekercsek számos szöveghelye, ahol az imádkozó Isten dicsőítésébe ágyazva írja le (korábbi) panaszát, ezáltal kontrasztot képezve Isten jósága és az ellenségek istentelensége és gonoszsága között; a szövegből azonban az is világossá válik, hogy a beszélő már a megszabadított perspektívájából beszél, őt Isten már kiemelte a „gonoszok közösségéből”.¹⁷ Erre példa a 1QHódajót^a 13,34–41 szövege:

De Te, Istenem, tágas teret nyitottál szívemben – ők viszont szűkké akarják tenni, és sötétséggel vettek körül engem. Sóhajtásom kenyerét ettem, és italom vég nélküli könny volt [vö. Zsolt 80,6, 102,10], mert szemem elhomályosodott a bánattól [vö. Zsolt 6,8] és lelkem a nap keserűségétől. Sóhajtás és fájdalom vett körül engem, arcom szégyen borította, perré változott kenyerem és vádlóvá italom, csontjaimba hatolt, hogy a szellem elbotoljon, az erő megszűnjön. A bűn titkai szerint megváltoztatják Isten tetteit az ő bűnük által. Kötelekkel lettem megkötözve, amelyeket nem lehet eltépni, és láncokkal, amelyeket nem lehet eltörni, erős fal volt körülöttem, vaszárak és rézkapuk, amiket nem lehet kinyitni. Börtönöm olyan mélynek gondoltam, hogy nem [...] és Belial kötelei körbevették a lelkemet, hogy ne tudjak meg[menek]ülni.

Ebben a szövegben a panasz terjengős idézésének a célja már nem az, hogy JHWH-t/Istent cselekvésre bírja, hanem az, hogy bemutassa, milyen helyzetből emelte ki Isten a hálaadását megfogalmazót. A hosszas panaszt az idézett szemelvény első mondata ellenpontozza és helyezi kontextusba: „De Te, Istenem, tágas teret nyitottál szívemben.”

ÖSSZEGZÉS

A fenti összefoglalóból láthattuk, hogy a Zsoltárok könyvében a panasz az egyik központi beszédmód és az egyik leggyakrabban előforduló motívumegyüttes. A panasz különböző tartalmi hangsúlyokkal jelenik meg e könyvben: a zsoltáros különféle megtapasztalt nyomorúságait viszi ebben a formában JHWH elé. Megállapíthatjuk, hogy az, hogy a Zsoltárok könyve ilyen hangsúlyosan tartalmaz panaszt egyedülálló a héber nyelvű zsoltárköltészet szövegkorpuszában is. Láthatjuk azt is, hogy amíg a masszoréta Zsoltárok könyvében – különösen is annak első három könyvében – a panasz a jelenhez tartozik, és azt jellemző módon csak a zsoltáros által röviden megszólaltatott szabadításba vetett bizalom ellensú-

¹⁷ Ehhez John J. Collins: *Amazing Grace. The Transformation of the Thanksgiving Hymn at Qumran*, in Harold Attridge – Margot E. Fassler (eds.): *Psalms in Community. Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Tradition* (SBLSymS 25), Atlanta, Society of Biblical Literature, 75–85.

lyozza (pl. Zsolt 13,6), addig a *Hódajót* hálaadó énekeiben az nem önmagában, hanem az istendicséretbe ágyazva, Isten jóságának és hatalmának kontrasztjaként, de nem az imádkozó szorongattatott állapotának *jelen idejében* jelenik meg.

Bízom abban, hogy a fenti rövid áttekintéssel sikerült árnyalt és új szempontokat is felvillantó képet nyújtanom a zsoltáros panaszának formai és tartalmi sajátosságaival kapcsolatban.

IRODALOMJEGYZÉK

- BAUKS, Michaela: Intertextuality in Ancient Literature in Light of Textlinguistics and Cultural Studies, in Michaela Bauks – Wayne Horowitz – Armin Lange (eds.): *Between Text and Text: The Hermeneutics of Intertextuality in Ancient Cultures and Their Afterlife in Medieval and Modern Times* (JAJS 6), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 27–46. <https://doi.org/10.13109/9783666550256.27>
- BERRIN, Shani L.: *Pesher Nahum Scroll from Qumran – An Exegetical Study of 4Q169* (STDJ 53), Leiden–Boston, Brill, 2004. <https://doi.org/10.1163/9789047404248>
- CARR, David M.: *Writing on the Tablet of the Heart. Origins of Scripture and Literature*, Oxford, Oxford University Press, 2005. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195172973.001.0001>
- COLLINS, John J.: Amazing Grace. The Transformation of the Thanksgiving Hymn at Qumran, in Harold Attridge – Margot E. Fassler (eds.): *Psalms in Community. Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Traditions* (SBLSymS 25), Atlanta, Society of Biblical Literature, 75–85.
- CULLEY, Robert C.: *Oral Formulaic Language in the Biblical Psalms* (Near and Middle East Series 4), Toronto, University of Toronto Press, 1967. <https://doi.org/10.3138/9781442653382>
- DECLAISÉ-WALFORD, Nancy L. – JACOBSON, Rolf – TANNER, Beth LaNeel: *The Book of Psalms* (NICOT), Grand Rapids – Cambridge, Eerdmans, 2014.
- EGERES László Sándor: *Bibliai héber–magyar szótár*, Budapest, 2022.
- EHRMANN, Michael: *Klagephänomene in zwischentestamentlicher Literatur* (BEAT 41), Frankfurt am Main – Berlin – Bern, Peter Lang, 1997.
- ELWOLDE, John: The Hodayot's Use of the Psalter: Text-Critical Contributions (Book 4: Pss 90–106), in George J. Brooke – Daniel K. Falk – Eibert J.C. Tigchelaar (eds.): *The Scrolls and Biblical Traditions. Proceedings of the Seventh Meeting of the IOQS in Helsinki* (STDJ 103), Leiden–Boston, Brill, 2012, 65–87. https://doi.org/10.1163/9789004231665_005
- FIEGER, Michael Fieger – KRISPENZ, Jutta – LANCKAU, Jörg (Hgg.): *Wörterbuch alttestamentlicher Motive*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013.
- GUNKEL, Hermann – BEGRICH, Joachim: *Einleitung in die Psalmen. Die Gattungen der religiösen Lyrik Israels*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1933.
- JANOWSKI, Bernd: *Anthropologie des Alten Testaments. Grundfragen – Kontexte – Themenfelder*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2019. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-156935-7>

- JANOWSKI, Bernd: Das erschöpfte Selbst. Zur Semantik der Depression in den Psalmen und im Ijobbuch, in Johannes Schnocks (Hg.): „Wer lässt uns Gutes sehen?“ (Ps 4,7). *Internationale Studien zu Klagen in den Psalmen. Zum Gedenken an F.-L. Hossfeld* (HBS 85), Freiburg, Herder, 2016, 95–143.
- KOVÁCS Enikő Hajnalka: *Egyéni panaszénekek a Zsoltárok könyvében*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2024. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-004-4>
- NÉMETH Áron: Trauma-hermeneutika és ószövetségtudomány. Kutatástörténeti pillanatörkép, in Benyik György (szerk.): *Bibliai hermeneutika, avagy a bibliai szövegértelmezés változatai. 33. Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia, Szeged, 2022. augusztus 23-25.*, Szeged, Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2024, 799–817.
- PÉNTEK Dániel Gábor: *Kiáltás a mélységből. Alvilágkép a zsoltárköltészetben*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2024. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-114-0>
- SEYBOLD, Klaus: *Poetik der Psalmen*, Stuttgart, Kohlhammer, 2003.
- WESTERMANN, Claus: Struktur und Geschichte der Klage im Alten Testament, *ZAW* Band 66, 1954/1, 44–80. doi.org/10.1515/zatw.1954.66.1.44
- WÜRZBACH, Natascha: Theorie und Praxis des Motiv-Begriffs. Überlegungen bei der Erstellung eines Motiv-Index zum Child-Korpus, *Jahrbuch für Volklieforschung*, 38. Jahrg., 1993, 64–89. <https://doi.org/10.2307/848948>
- ZSENGELLÉR József: *Manassé imája – Egy bibliai apokrif karrierje* (Lectio Divina 25), Bakonybél–Budapest, Szent Maurícius Monostor – L'Harmattan, 2021.